

Bauman, a modernitás és az ambivalencia

A cím egyféleképpen tautológiának is tekinthető, ugyanis a posztmodern és a fejlődés fogalmi valójában kizárják egymást. A posztmodernnek éppen az a lényege, hogy elveti a fejlődés és haladás fogalmait, ezeket elsősorban a modernitás olyan projektjeinek tartja, amelyek manapság már tarthatatlanok, hiszen az elmúlt évszázad két olyan jelentős történelmi zsákutcája például, mint a Holocaust és a kommunista rendszerek pusztasága (és megbukása) ékesen bebizonyította, hogy a modernitásban való hitet fel kell számolnunk, vagy legalábbis fenntartásokkal kell kezelnünk.

Jelen dolgozatban a lengyel származású, ám Angliában tevékenykedő szociológus, Zygmunt Bauman *Modernity and Ambivalence* c. könyvére támaszkodva fogom kifejteni a posztmodernitás immanszénnek tekinthető fejlődés-, illetve haladáskritikáját. Természetesen jelen írás keretei nem teszik lehetővé, hogy a posztmodern szociológia ma már vaskos, és ezért talán kissé fényvesztett szakirodalmát részletesen bemutassam, azonban, miközben elsősorban Bauman fent említett könyvével maradok, a posztmodern kánon(?) egyik-másik tagjára való hivatkozás mégiscsak óhatatlanul szükségessé válik.

Ma már szociológiai közhelynek számít, hogy Jean-François Lyotard után kétségekkel illik kezelni minden „nagy narratívát”, azaz minden olyan kísérletet, amely egyetemességre törekszik és univerzális igényű rendet kíván létrehozni. A nagy mesék, narratívák ideje lejárt, és sokkal életképebb tudásra tehetünk szert, ha igényeinket lokális szintre korlátozzuk. Ahogy magyarul is megjelent könyvében írta: „Végsőkig leegyszerűsítve, a posztmodernt a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként határozom meg. Ez a bizalmatlanság kétségtelenül a tudomá-

nyok fejlődésének eredménye, de ugyanakkor fejlődésük előfeltétele is. A legitimáció metanarratív apparátusának elavulása egybeesik a metafizikus filozófiának és az arra alapozott egyetemnek mint intézménynek a válságával. Az elbeszélő-funkció elveszti működtetőit: a nagy hőst, a nagy veszélyeket, a nagy utazásokat és a nagy célt” (Lyotard, 1993. 8. o.)

Bauman mintegy átveszi ezt a gondolatot, és azt állítja, hogy éppen a modernitás filozófusai voltak azok, akik miközben saját filozófiai rendszerüket felépítették, valójában koruk törvényhozóivá (legislators) váltak. Ezek a filozófusok (és itt a szerző elsősorban Descartes-ra és Kantra gondol) szemlélődő tekintetüket végigpásztázva a világon, mindenhol káoszt láttak, és ugyanakkor azt gondolták, hogy ezt a rendetlenséget renddé kell szelídíteni, majd pedig végképp fel kell számolni. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a modern állam valójában kertészkedő államként (gardening state) jelent meg, amelynek fő célja az volt, hogy kertjéből, azaz a fennhatósága alá gyűrt területről minden gyomot, gazt kiirtson. Ez az igyekezet a modern ész klasszifikációs képességén alapszik. Ez az a képesség (és ennek kialakulásához, társadalmi elfogadottságához, elterjedéséhez az előbb említett filozófusok nagy mértékben hozzájárultak), amely lehetővé teszi, hogy különbséget tegyünk jó és rossz, hasznos és haszontalan, rend és rendetlenség, művelt és műveletlen, belső és külső, mi és ők, barát és ellenség között. Röviden: a modernitás nem tekinthető másnak, mint az ambivalens (nem ismert, gyanús, idegen, bizonytalan) felszámolására irányuló szakadatlan harcnak. Ez a harc – állítja Bauman – a politikai praxis területén az idegenek szegregációjában és deportálásában nyilvánult meg, intellektuális szinten pedig a filozófiaiilag nem ellenőrzött, illetve ellenőrizhetetlen tudás delegitimációját, és eme tudás hordozóinak szimbolikus vagy tényleges felszámolását jelentette.

A dichotóm ellentétpárba ragadt ész számára a káosz bármilyen formájának felszámolására tett kísérlet természetesen csak akkor lehetett sikeres, illetve csak akkor kelthette a sikeresség látszatát, ha

őnmaga ezen igyekezetét is rendszerezte, azaz megtervezte és módszeresen alkalmazta. Így a tervezés, a manipuláció, a management, a mérnöki habitus (az eredetiben: design, manipulation, management, engineering) a modern lét fenntartását és továbbélését biztosító elengedhetetlen tartozékok. Ezek az eszközök tehát bizonyos problémák megoldására hivatottak létrejönni, azonban a szerző egyik alapállítása éppen az, hogy a problémákat a probléma-megoldási kísérletek hozzák létre, a rendszerező tevékenység is végsősoron újabb káoszt hoz létre. Ebben az összefüggésben a haladás elsősorban a múlt, a tegnap megoldásainak elavulásából épül fel.⁴⁴

Baumann szerint tehát a modernitás főbb elemei a következők: a filozófiai ész törvényhozói ambíciói, az állam kertészkedői hajlama és az alkalmazott tudományok rendszerező diszpozíciói. Az állam kertészkedői hajlama szoros kapcsolatban áll az alkalmazott tudományokkal, hiszen ez a kertészkedő ambíció lehetővé tette a tudományos (elsősorban biológiai és orvosi) metaforák átvételét, terjesztését és gyakorlatba ültetését is. Ha az állam a saját területén, azaz a társadalmi térben rendet akar teremteni, akkor nem kell mást tennie, minthogy a haladás eszményét megtestesítő tudomány felé fordulnia, és megkérdeznie a tudományt magát, mi az, ami egy társadalomban kívánatos, „egészséges” és mint ilyen, megtartandó, és mi az, ami nem kívánatos, illetve „beteg”, „egésztelen” és mint ilyen, kiirtandó? Az állam és a tudomány e sajátos kapcsolata a haladás gyakorlatba ültetését teszi lehetővé, így módon a társadalom sikerrel pályázhat az univerzális, homogén egészség állapotának elérésére. A haladás, a modernitás eme szószólói azt állíthatják, hogy ha a társadalom csak „tiszta”, „egészséges” tagokból áll, akkor az egész társadalom maga szintén egészségesnek és normálisnak mondható.

A modern állam ezen ambíciói már nyilvánvalóan megmutatják azt, hogy létének sajátos velejárója egyfajta intolerancia, a rossznak,

---

⁴⁴ „Problems are created by problem-solving, new areas of chaos are generated by ordering activity. Progress consists first and foremost in the obsolescence of yesterday's solutions”. I. m. 14. o.

az anormálisnak tekintett entitásokkal szembeni állandó harc. Felmerül a kérdés, hogy kinek van egy adott társadalomban joga eldönteni azt, hogy ki egészséges, és ki beteg. A valóság, a tények (és ez Peter Berger óta újabb szociológiai közhely) konszenzusok, illetve társadalmi konstrukciók eredményei. A dolog még pikánsabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy a modern államok, nem pusztán modern államok, hanem nemzetállamok is egyben, tehát szintén felmerülhet, hogy kit tekintünk a nemzet tagjának, és kit nem? És mit csinálunk a nemzet testén élősködő idegenekkel? Talán ebben az utóbbi kérdésben érhetjük leginkább tetten a biológiai (tehát tudományos) metafora politikai gyakorlatba való átcsúszásának legnagyobb veszélyét. A kérdés pusztán ilyenén való felvetése nemcsak előítéletekről árulkodik, hanem már-már ott lebeg a válasz is: aki nem tartozik hozzánk, aki más, mint mi, az Idegen. Ezek azok az egyedek, vagy csoportok, akiktől vagy kiirtás, vagy legalább asszimiláció által meg kell szabadulni. Az Idegen nem létezhet a környezetünkben következmények nélkül, ezért mindenképp kezdeni kell vele valamit. A második világháború és az elmúlt évtizedek kelet-európai tapasztalatai után nem nehéz számbavenni a modernitás eme projektjének következményeit.

A modernitás rendépítő (order-building) tevékenysége tehát az ambivalencia felszámolására irányul. Ez az igyekezet az ambivalencia ideáltípusának tekinthető Idegennel szemben emésztette fel a modernitás legtöbb energiáját, illetve az Idegennel szemben kellett leginkább megterveznie megsemmisítésre irányuló stratégiáját. Az Idegen a legkétesebb alak, hiszen ő se nem barát, se nem ellenség. Ha ellenség lenne, akkor a modernitás pusztító ambíciójának könnyebb dolga lenne, hiszen az ellenséget per definitionem el kell pusztítani, ebben az esetben tehát a pusztításnak csak a gyakorlati oldalait kellene számba venni, egyfajta rutinszerű megsemmisítés lenne. Csakhogy az Idegen nem ellenség és nem is barát, azonban bármely pillanatban mindkettő lehet, tehát valami megfoghatatlan, ami mindig kicsúszik az ember kezei közül, itt is van, és mégis itt. Az Idegen maga a megtestesült és két lábon járó ambivalencia, vagy –

hogy újra Simmelt idézzük – az a valaki, aki tegnap jött és holnap is marad. Azzal akit „mi” hívtunk és befogadtunk (baráttal) együtt lehet élni, sőt, akit gyűlölünk, azzal is (legfennebb csak idő és stílus kérdése, hogy mikor és hogyan fojtjuk meg), azonban azzal, akit nem ismerünk, és akit nem is hívtunk, ám mégis itt él velünk, azzal már nem lehet együttélni. Legalábbis a modernitás projektje nem ezt a tanácsot adta, illetve nem ezt a példát mutatta. A tudományos haladás és fejlődés eszményéből táplálkozó modernitás saját energiáinak átcsoportosításába, újrendezésébe kezdett a terjeszkedő bizonytalanság láttán, és abban reménykedett, hogy minél több, precízebb tudást halmoz fel, annál több esélye lesz az ambivalencia elterjedésének megakadályozására, sőt felszámolására. A modernitás azzal biztatta önmagát, hogy az Idegen fokozódó jelenléte által az életvilágban egyre inkább szembeötlő kontingenciákkal csak annyi a baj, hogy még nem sikerült klasszifikálni őket, azonban kitartással, és újabb tudományos fegyverekkel felszerelve ez minden bizonnyal sikerülni fog.

A bizonytalanság, az Idegen ellen tudományos fegyverekkel történő hadbaszállás két módon valósíthatta meg a modernitás asszimilációs politikáját. Egyrészt a szó szoros értelmében fegyvert fogott, és minden tudását a halál ipari termelésébe konvertálta (lásd Holocaust), másrészt pedig felismerve, hogy a bizonytalanság nemcsak „kint”, hanem „bent” is létezik, létrehozta azt az újabb tudományágat, nevezetesen a pszichoanalízist, amelynek az volt a célja, hogy az individuum bensejében is létező bizonytalanságot felszámolja. A rendépítés mondhatni több fronton is zajlott. Mindkét megoldás valamilyen eleve adott természetet, vagy természetességet feltételezett. Az előbbi arra épített, hogy a társadalomban olyan törvények uralkodnak, mint a természetben, azaz amit a természet (törvényszerűleg eleve) szétválaszt, azt az ember semmiképpen sem befolyásolhatja. Ez akár a rasszizmus kvintesszenciájának is tekinthető, mert e mögött valójában az áll, hogy a zsidókat (vagy bármilyen más etnikai csoportot) valójában képtelenség asszimilálni, azaz – Murray Cuddihy megfogalmazását használva – az „asszimilált zsidó” fogal-

ma önmagának ellentmondó fogalom. Egy ilyen zsidó maga az ambivalencia, és mint ilyen, gyógyíthatatlan. A második esetben az emberi természet valamely eleve adott dimenziójának a feltárására tett próbálkozást kell látnunk. Ha az emberen belül kitapinthatóvá (és ezáltal klasszifikálhatóvá és felszámolhatóvá) válik az a bizonytalanság, ami nagyon sok (társadalmi) betegségnek az oka, akkor minden bizonnyal a modernitás újra elvégezte a maga „igazságos”, tisztogató munkáját.

Csak hogy nem ez történt. A rossz sehogy sem akart megszűnni, sem a gázkamrák, sem Freud tudományos teljesítménye nem tudott véget vetni a bizonytalanság elterjedésének, sőt, ezek a kísérletek valójában azt eredményezték, hogy a modernitás projektjének újabb és újabb ambivalenciákkal kellett szembenéznie. Ez a szembenézés azonban hovatovább még nehezebbé vált, ugyanis minél inkább elterjedt, annál inkább láthatatlanná is vált. Bauman kifejezésével élve az ambivalencia privatizálódott, azaz a Holocaust után már nem a külső Ideggel kellett szembenézni, hanem ellenkezőleg, a belső, személyes bizonytalanságot is szemrevételezni kellett.

Az egyén vállaira mintegy teherként zúduló állandó bizonytalanságnak az elviselése, a saját határozatlansággal való egyéni farkasszemezés nem kis erőfeszítést feltételez minden individuum részéről. Van, akinek ez sikerül, azonban van, akinek nem. Az utóbbiak vannak többségben, hiszen a modernitás korábban többé-kevésbé mégiscsak elérte egyik hőn óhajtott vágyát: a homogenizációt. A tömeg, a tömegember, „a tulajdonság nélküli ember” szintén a modernitás terméke. A tömegek belső idegenségének elviselését, jó szokásához híven, újra a modernitás projektje igyekezett elősegíteni: megjelentek a szakértők.

Bauman szerint a szakértők megjelenését az értelmiség neolitikus forradalma tette lehetővé. Ez alatt azt érti, hogy az értelmiség a korábbi (és Mannheim által jól érzékeltetett) szabadon lebegő állapottól átváltott egy statikusabb életformára. Mannheim leírásában a szabadon lebegő értelmiség „folyamatosan kísérletező, magában társadalmi érzékenységet kifejlesztő, dinamikára és teljességre irányuló

alapállást” (kiemelés az eredetiben) valósít meg, és erre csak azért képes, mert ez a típusú értelmiség „viszonylag osztály-nélküli, a társadalmi térben rögzített hellyel nem rendelkező réteg”, amelynek tagjait a műveltség tartja össze (Mannheim, 1996. 179–180. o.). Igaz, Mannheim már jelezte, hogy a társadalmi tudás szintézisét hordozó értelmiségnek egyik járható útja az, hogy csatlakozik valamelyik osztályhoz, ezáltal pedig az illető osztályra (vagy az őt képviselő pártra) rákényszerítheti saját műveltségbeli, szellemi követelményeit. A neolitikus forradalom során azonban megszűnik az értelmiség eme osztálynélkülisége, és kialakulnak az ún. tudásosztályok. A neolitikus forradalom metaforájának folytatásaképpen azt mondhatnánk, hogy értelmiséginek már csak az a személy tekinthető, aki pontos címmel rendelkezik. A tudásosztály természetesen kitermelte az elbürokratizálódott tudást, a szakértői tudást. Míg a szabadon lebegő értelmiségi otthontalansága lehetővé tette az univerzális, szintézis jellegű igények fenntartását, addig a szakértő, mintegy gyökereket eresztve, valamely partikuláris területre kíván a lehető legotthonosabban, legmélyebben „leköltözni”.

A szakértő tehát valamilyen tudomány nevében közvetít, értelmez, tolmácsol. Természetesen ez a közvetítő funkció csak akkor lehet sikeres, ha a másik fél (a szolgáltatást igénybe vevő, a fogyasztó) bizalommal viseltetik az ilyen típusú tudással szemben. Ha az egyének felismerik saját ambivalenciájukat (igényeiket, motivációikat stb.) a tudomány „címmel” rendelkező megtestesítői (a szakértők) segítenek e privát ambivalencia felszámolásában, hiszen tanácsokkal látják el az egyént különböző döntéseik meghozatala során. Röviden összefoglalva, a szakértők társadalmi elismertsége négy elvi pilléren támaszkodik: 1. bármely egyén rendelkezik az ésszerű megfontolás képességével; 2. a személyes (lelki és szellemi) sérüléseket nem szabad elviselni; 3. valamely sérülés leírása gyakorlatilag egybeesik az illető diszkomfort felszámolásának módszerével; 4. bármilyen rossz érzésre, betegségre létezik megoldás, a szakértő által felajánlott megoldás pedig a legsikeresebb. Az újabb és újabb igénykielégítő

technikák azonban újabb és újabb igényeket is termelnek, és ezáltal az életvilág teljes egészében olyan ambivalenciák, problémák halmazából áll össze, amelyeket el kell tüntetni, illetve meg kell szüntetni. A több szakértelem még több szakértelmet szül, miközben a megoldásra váró gondok is tovább szaporodnak: „az alkalmazást kereső képességek mint megoldásra váró problémák álcájaként jelentkeznek”⁴⁵. Bauman itt szívesen idézi Jacques Ellul-t, aki szerint a technológiák azért fejlődnek, mert egyszerűen, mintegy önmaguktól fejlődnek, tehát a szaktudás nem valami előre meghatározott cél elérése érdekében halmazódik fel. A szaktudás, ha már kellőképpen megizmosodott, arra törekszik, hogy erejét valamilyen módon megmutathassa. Mivel az ember alapvető igényei végülis végesek, a szaktudás elsősorban önmaga legitimációja megerősítése érdekében újabb, még fel nem tárt rend-etlenségeket, rend-ellenességeket (ambivalenciákat) kreál. Ebben a praxisban újra tettenérhetjük a modernitás korában már jelzett rend-építő igyekezetét.

Az empiriába igyekvő, racionálisan alapuló szaktudás piaci feltételek közepette történő megnyilvánulását Bauman az (amerikai) bevásárlóközpontok (a Mall-ok) példáján mutatja be. A Mall-ok a valós világ fájó összevisszaságából való kellemes menekülés érzetét jelentik. Ez egy tökéletes álomvilág, azonban minden szegmense magán viseli a szaktudás lenyomatát. Itt minden megtervezett, még a meg nem tervezett meglepetések is. Ez a kreált világ, amely teljes egészében és minden értelemben ellenőrzés alatt áll, az irracionalitás gyarmatosítására épült. Ez a racionális és racionalizált álomvilág alternatív életformákat árul, a külvilág szürke mindennapjainak ellentétéként a totális és permanens boldogság lehetőségével csábít. Mivel életforma eladásáról van szó, valójában nem is az áruk, hanem a termékek jelei csábítanak. A csábítás (és ez Jean Baudrillard egyik alapfogalma, illetve alaptémája) a jelek által kreált szimulakrumban az eladást serkenti. A posztmodern velejárója a csábítás, és nem az érvelő meggyőzés. Baudrillard szerint a csábítás a diskurzus, az értelmezés ellentéte, a társadalmi térben pedig a

---

45 „Skills seeking application masquerade as problems needing solution” I. m. 215. o.

posztmodern éra a metallurgiáról a szemiurgiára, azaz az ipari termelésről a jelek termelésére való áttérést jelenti.

A nagy tudás felaprózódása által létrejött kisebb hatékony (szak)tudások a világ hagyományosan fejlettebbnek tekintett felén a piaci játékokba felszívódtak, és (természetesen új gondokkal terhelt) életformákat hozott létre. Azonban a modernitás projektje nemcsak azokban a társadalmakban működött. Bauman szerint a modernitás utolsó állomásai a szocializmus és kommunizmus. A szocializmus társadalomfejlesztő programja a modernitás egyik projektjének tekinthető, amelynek alapjáé az, hogy a társadalmat fel kell építeni. Mint minden építés tehát, ez is egyfajta eltervezést és kivitelezést feltételez. A szocializmus építménye csak abban különbözött a menedzserkapitalista modern háztól, hogy másabb, „hatékonyabb” eszközöket alkalmazott, miközben a cél ugyanaz volt: egy racionálisan ellenőrzött világ létrehozása. De a fő különbség azonban mégsem ebben állt, hanem abban, hogy a szocializmusban a társadalom minőségét a leggyengébb tag jólétéhez viszonyították. Szocialista mértékkel nézve a modernitás a meghirdetett célokkal szemben kissé mindig alulmaradt, és ezért az eszközök hatékonyságát hibáztatták. A menedzserkapitalizmusban pedig a modernitást alulteljesítménnyel és hatékonytalansággal vádolták. Nem véletlen, hogy az igazán nagy társadalomépítő tervek a szocializmusban születtek.

A szocializmus fiatalabb testvére, a kommunizmus, még komolyabban vette a modernitás sugallatait, sőt, mivel fiatalabb és türelmetlenebb is volt, nem azt gondolta, hogy meg kell várni, amíg a „jó társadalom eljön”, hanem ezt a társadalmat gondos, precíz tervezéssel („ötéves tervek”) a lehető legrövidebb időn belül fel kell építeni. A ráció kommunista megélése azt diktálta, hogy több gyárat, több gépet kell beindítani a természet fölötti kontroll sikeressége érdekében. A kommunizmus – állítja Bauman – valójában ugyanazt a projektet kívánta megvalósítani, mint a modernitás, csak gyorsabban. Ez a gyorsaság azonban sokkal több veszélybe sodorta a társadalmat, a felfokozott sebesség miatt sokkal nehezebben lehetett az önkormányt

megtartani (ha egyáltalán sikerült ez), míg végül mégiscsak bekövetkezett a baleset, a túlélőknek pedig számba kellett venni az eltelt idő veszteségeit és persze hibáit is.

E rövid könyvismertetésem célja az volt, hogy bemutassam a posztmodern immanens fejlődéskritikáját. A fejlődés, haladás fogalmai a modernitás termékei, ezért szükségessé válik posztmodern optikán keresztül újraértelemezésük. Ezek után jogosan merül fel a kérdés: létezik-e valamilyen jövőbeli esélye a társadalom tudatos megtervezésének. A modernitás ugyanis még mindig velünk, bennünk van, tehát a tervezésről való lemondás egyfajta önfeladás is lenne. Másrészt azonban azt is láttuk, hogy a modernitás végjátékai nem egyértelműen elviselhetők, tehát a fenntartás nélküli tervezés, fejlődésépítés vagy rend-építés melletti elkötelezés szintén újabb öngyilkossági kísérlet lenne. A tervezés teljes feladása valójában egy újabb terv lenne, amely mintegy magában hordozná az újabb veszélyeket. A posztmodern kiutat ebből a helyzetből a posztmodern jelentéséből is levezethetjük. A posztmodern ugyanis nem más, mint élénk önkritikával, öniróniával megáldott modernitás. A modernitás a saját magával szembeni fenntartások nyílt megfogalmazását jelenti, illetve gyakorlati következményeinek felvállalását is: tudatosan és végérvényesen el kell vetni azokat a módszereket, eszközöket, amelyek tudattalan használata korábban csődöt mondott. Ezek a belátások természetesen az értékrendszerek megváltozását is jelentik. A modernitás jelszava a szabadság, egyenlőség, testvériség volt, a posztmodern pedig a szabadság, különbözőség, tolerancia eszméit hirdeti. Látható, a szabadság mindkét esetben előfordul. A szabadság mind a két esetben sérült, a különbség pusztán annyi, hogy a posztmodernben a szabadság megmaradt ép része a fogyasztási döntések alapjául szolgál. Ahhoz, hogy valaki valóban szabad legyen, élveznie kell a fogyasztást (a szabadság ilyen értelmzése természetesen nem kerüli el azt a tényt, hogy szegénység mint olyan továbbra is létezik). A különbözőség szintén piachoz kötött: csak annyi különbözőség megengedett, amennyit a piac elbír. A testvériség toleranciába való átváltása az uniformizált életformák elhagyását, és a diverzitás elismerését

jelenti. A tolerancia azt jelenti, hogy éljünk szabadon, és másokat is hagyjunk élni. Ahol tolerancia van, ott a különbözőség elfogadott, nem zavaró, mondhatni privatizálódott.

Felhasznált irodalom

- Bauman, Zygmunt 1991 *Modernity and Ambivalence*, Polity Press, Oxford
- Lyotard, Jean-François 1993: A posztmodern állapot, in: Habermas–Lyotard–Rorty: A posztmodern állapot, Századvég–Gond, Budapest.
- Mannheim, Karl 1996 *Ideológia és utópia*, Atlantisz, Budapest.